

Валентин Рибалка

*Доктор психологічних наук, професор
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України
м.Київ (Україна)*

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ І ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ОСОБИСТОСТІ ГРОМАДЯНИНА ТА ДЕМОКРАТИЧНА ПАРАДИГМА ОСВІТИ

До 130-річчя від дня народження А.С.Макаренка (1888-1939)

Проблема соціально-економічного прогресу країн слушно пов'язується спеціалістами з розвитком реального народовладдя, з поширенням демократичних тенденцій у суспільстві, зі сполученням представницької демократії з розширеною демократією у формі громадянського суспільства, з більш глибоким впровадженням у життя суспільства демократичних процедур тощо. Прикладом країн з успішно функціонуючим громадянським суспільством є Швейцарія, Німеччина, інші країни Євросоюзу, куди прямує Україна. Так, за показниками якості життя, тобто передусім добробуту та тривалості життя людини, лідерські позиції у світі постійно займає Швейцарія – у 2017 році середня заробітна плата в ній становила 3855 доларів США (порівн. в Україні – \$ 168), а середня тривалість життя її громадян у 2015 році сягала 83 років (в Україні – 71 рік). Такі ж лідерські позиції займає ця країна з діючим впродовж більше ста років громадянським суспільством за рівнем розвитку науки і освіти. Приклад Швейцарії та інших європейських країн може бути повчальним для можновладців, політиків, науковців і громадян України, адже в ній демократичні тенденції лише народжуються і мають бути підтримані її наукою та освітою. Тому стисло розглянемо соціально-педагогічні і психологічні особливості розвитку громадянського суспільства.

Під громадянським суспільством сучасними спеціалістами розуміється «...недержавна частина суспільства, яка базується на автономії індивідів (сім'я, школа, добровільні організації та

союзи, духовним виразником інтересів яких є суспільна думка). Громадянське суспільство поєднує економічні, соціальні, культурні, духовні, родинно-побутові відносини та інститути, а також передбачає певні свободи, права та обов'язки особистості як необхідні умови її самоствердження та самореалізації у громадському житті.

Зріле громадянське суспільство характеризується високим рівнем самоврядування, у ньому концентрується творчий потенціал соціальності. Суспільні зв'язки, інтереси та цінності виявляються в різноманітних суспільних рухах, об'єднаннях та асоціаціях, творчих спілках. Порівняна незалежність громадянського суспільства від держави в управлінні окремими соціальними процесами характеризує пластичність суспільного життя, його здатність до саморегулювання, відкриває простір творчим зусиллям громадян» [1, с. 38].

Основні засади громадянського суспільства, принципи його взаємовідносин із державою, характеристика його базових інституцій накреслені ще у «Декларації прав людини і громадянина», що була проголошена 26 серпня 1789 року під час Французької революції. Мова йде про такі засади, як свобода, рівність у правах; приватна власність; нація як джерело верховенства влади; закон як засіб обмеження державної влади на користь громадянського суспільства та ін. [1, с. 88].

Громадянське суспільство керується у своїй діяльності такими цінностями, як плюралізм, самообмеження, самоосмислення, особистість, громадянин, наділений чітко визначеним у законодавстві комплексом прав, свобод і обов'язків.

Для функціонування громадянського суспільства характерні соціально-політичні принципи та норми політичного життя, такі як існування в державі реального пріоритету прав людини та громадянина в державно-правовій системі, а також чітко налагоджені механізми й юридичні процедури захисту прав людини, громадянина на гідне життя та розвиток тощо» [1, с. 220].

Цінності громадянського суспільства у соціальній сфері становлять: «родина, суспільні та релігійні організації та рухи, недержавні засоби масової інформації, органи громадянського

самоврядування тощо. Це також механізми формування та вияву суспільної думки, розв'язання соціальних конфліктів, практика оформлення інтересів громадян та їх спільнот” [1, с. 220-221].

До функцій громадянського суспільства відносяться:

1. Соціалізація індивідів, тобто процес засвоєння індивідом певної системи політичних знань, норм і цінностей, тобто розвиток політичної культури;

2. Самоорганізація та самоврядування у сфері приватних інтересів;

3. Стимулювання правової нормотворчості, шляхом висування вимог юридичної фіксації тих громадянських і політичних прав і свобод, усвідомлення яких визріває у громадянському суспільстві;

4. Інтеграція суспільства через систему горизонтальних зв'язків і каналів інформації;

5. Утворення базових форм громадянської солідарності, заснованої на спільних чи особистих інтересах, вироблення механізму узгодження різнопланових інтересів і врегулювання конфліктів.

6. Захист прав і свобод окремих громадян та їх спільнот від неправомірного втручання з боку держави, влади [1, с.208-211].

Зазначені вище засади, цінності і функції реалізуються через перевірені часом демократичні процедури, зокрема:

а) здійснення громадянської поведінки у суспільстві на основі правових засад демократії, що містяться передусім в Основному законі країни, її Конституції та інших законах;

б) організація зборів, зібрань, з'їздів громадян, виборів керівних органів таких зборів, визначення повноважень обраних осіб та утворень, встановлення порядку їх роботи;

в) обговорення та узагальнення актуальних інтересів громадян та їх спілок, нагальних питань і проблем життя громадян та їх об'єднань, формулювання пропозицій щодо покращення життя народу, прийняття підсумкових рішень (резолуцій) шляхом голосування, референтного опитування та їх затвердження більшістю голосів. Підкреслимо цей момент на прикладі тієї ж Швейцарії, в якій щорічно відбувається 200-300 референдумів на федеральному, кантональному та муніципальному рівнях, тобто за 100 років функціонування

громадянського суспільства відбулося приблизно 20 000 референдумів (!!!), 74% рішень яких були виконані державними інститутами;

г)здійснення контролю за виконанням державою прийнятих рішень, планів, проектів;

д)звітування представників держави та лідерів громади перед громадою за виконання рішень.

Дієве громадянське суспільство у розвинутих коаїнах може бути порівняне з неперервно працюючим в еволюційному режимі соціальним «мегакомп'ютером», що успішно вирішує нагальні проблеми народу. Підкреслимо, що за останні 100 років в Швейцарії не відбулося жодної революції!

Слід відмітити, що в Україні ще на початку ХХ століття, коли вона входила до складу Росії та СРСР, народжувалися цікаві форми роботи громадянського суспільства, які на жаль були проігноровані тогочасною царською та більшовицькою владою та фактично ігноруються сучасним суспільством. Ми маємо на увазі соціально-педагогічну систему А.С.Макаренка, аналіз якої в контексті реалій сьогодення призводить до думки, що його теорія і практика виховання особистості у колективі має пряме відношення до проблеми розвитку громадянського суспільства і особистості громадянина. Так, Л.І.Грищенко у своїй статті «Педагогіка А.С.Макаренка: виховання, спрямоване у майбутнє» (див. у зб. ПНПУ ім. В.Г.Короленка «Витоки педагогічної майстерності», 2014 р., стверджує, що «відношення, які функціонували у закладах педагога-новатора, ...створили, по суті, прообраз моделі майбутнього громадянського суспільства».

Ми переконані в тому, що А.С.Макаренко творчо втілював у свою соціально-педагогічну систему ідеї побудови громадянського суспільства та адаптовані до освітнього процесу демократичні процедури, які у попередні століття висловлювали Монтеस्क'є, Руссо, Гегель і з якими він безумовно був обізнаний. Великий педагог створив саме освітянську модель розвитку громадянського суспільства і особистості громадянина, яка продемонструвала свою незаперечну ефективність. В цьому плані цікаво розглянути систему А.С.Макаренка саме в

контексті розуміння громадянського суспільства як форми прямої і розширеної демократії, а також властивих для його функціонування демократичних процедур. В ході зіставлення означених вище демократичних засад, цінностей, функцій, процедур роботи громадянського суспільства з принципами побудови соціально-педагогічної системи А.С.Макаренка можна визнати її саме як демократичну за своєю сутністю! До такого твердження призводить розуміння педагогом основних принципів створення і функціонування у колонії та комуні колективу, які складають своєрідну **педагогічну конституцію** [2]:

1.Колектив об'єднує людей не тільки спільною метою і працею, але і організацією останньої.

2.Колектив виступає частиною усього суспільства і пов'язаний з усіма його іншими колективами, тому через даний колектив кожний його член включається у це суспільство та у більш широкий цивілізаційний та історичний контекст, у який входить його країна..

3.Колектив як соціальний організм володіє органами управління і координації, що уповноважені представляти інтереси колективу і суспільства, забезпечувати досягнення цілей колективу, здійснювати спільну працю, презентувати обов'язок і честь колективу. Досвід колективного життя включає в себе складні соціальні рухи, функції розпорядження, обговорення, підпорядкування меншості більшості, товариша товаришу, залежності, відповідальності тощо.

Важливим пунктом педагогічної конституції колонії і комуні А.С.Макаренка є спрямованість педагогічної системи на досягнення виховного ідеалу, тобто особистості «культурного працівника» і громадянина, досягнення якого можливе тільки у колективі — як соціального організму у здоровому людському суспільстві; як вільної групи трудівників, що об'єднані єдиною метою, дією, організована, оснащена органами управління, дисципліни і відповідальності; як цілеспрямований комплекс особистостей, що володіють органами організації колективу. В останній повинні діяти відношення уповноваженості довірених осіб колективу, відповідальності залежності між його членами. І що принципово важливо — педагогічний колектив має не

готуватися до майбутнього життя, а жити ним! Особистість, людину виховує саме суспільне життя у всій його багатогранності і складності. І вихователь має вміння організовувати це складне, багатостороннє явище, ім'я якого — життя.

Головним для А.С.Макаренка у здійсненні проекту виховання громадянина і культурного працівника є впевненість в тому, що здоров'я, благополуччя, щастя окремої особистості можливі лише за умови їх наявності у мільйонів інших людей. Тому виховання молоді має носити альтруїстичний, колективний, демократичний характер. Дії ж егоїста завжди призводять до горя. Тому треба думати про колектив, про особистість у колективі, про роботу з колективом особистостей у здоровому людському суспільстві. В цьому «**демократична таємниця**» педагогічної системи великого вченого і практика, за якою стоїть величезна виховна й екзистенційна ефективність виховання і життя юної особистості як громадянина у колективі як освітянському осередку громадянському суспільстві, що у А.С.Макаренка набуває величезної виховної сили!

Відповідно до зазначених принципових положень здійснюється **організація** шкільного колективу як розвиваючої юну особистість життєтворчої соціально-педагогічної демократичної системи. Розвиток особистості неможливий без членства у різноманітних соціальних об'єднаннях. Вже у момент свого народження немовля стає членом сім'ї, роду, нації, держави і це відбувається без її відома і бажання – на основі природного і державного права.

Все вищенаведене визначає, за А.С.Макаренком, принципи педагогічної системи, її техніки та інші аспекти, більшість яких ми, за браком місця, опускаємо тут. Торкнемося лише деяких з них [2].

Так, головне, з чого слід починати – це ставити загальну колективну мету, формулювати план її досягнення, але не перед окремим класом, а обов'язково перед цілою школою, як єдиним колективом. "...Для цього потрібні єдині шкільні інтереси, єдина шкільна норма роботи, єдине шкільне самоврядування і, нарешті, спілкування, зіткнення (членів) цього колективу..." [2, с. 85]. Мова йде фактично про

загальношкільний проект, що об'єднує весь колектив. А.С.Макаренко реалізував у своїй системі проект завтрашньої радості, середньої і віддаленої перспективи.

Важливим практичним кроком на шляху побудови єдиного шкільного колективу є створення первинних колективів, адже безпосереднього переходу від цілого колективу до особистості немає, проте є тільки перехід через первинний колектив, соціально організований з педагогічною метою” [2, с. 85]. Під ним великий педагог і соціальний психолог розуміє “такий колектив, в якому окремі його члени опиняються у постійному діловому, дружньому, побутовому й ідеологічному об'єднанні”. При цьому А.С.Макаренко йшов нетрадиційним шляхом і розглядав як первинний колектив не клас або виробничу бригаду, а загін, в який входять учні різних класів й школярі – працівники різних виробничих бригад. Такий загін має різновікову характеристику і складається із самих старших, найдосвідченіших, розвинутіших, грамотніших школярів і самих маленьких комунарів, включаючи й середніх підлітків. Такий первинний колектив, у складі 10-15 дітей, як свідчить досвід комуни, приносить найбільший виховний та життєвий ефект, адже, за наявності різнотипових захоплень, організувати його значно важче, він вимагає значно серйозніших вимог і знань. Первинний колектив А.С.Макаренко пропонував організовувати за принципом “хто з ким хоче”, як найбільш природний, здоровий і вільний. Фактично мова йде про те, що зараз називається волонтерством.

Головним органом самоврядування є **загальні збори членів усього колективу**, які збираються в період організації і проривів у роботі установи, але не рідше одного разу на тиждень, а в інші часи не рідше двох разів на місяць. Тобто загальні збори та обговорення на них пропозицій і прийняття рішень шляхом голосування відбувалося приблизно 50 разів на рік (!) і виступали засобом неперервної соціальної, демократичної роботи вихованців!

На початку півріччя загальні збори обирали також такі органи самоврядування, як рада колективу (рада командирів), санкомісія, госпкомісія тощо. Усі органи самоврядування цілого колективу працюють точно **за планом**, окрім центрального

органу, ради колективу, котрий розв'язує безліч поточних справ, які не можна передбачити завчасно. Вирішальним для успішної діяльності усіх органів самоврядування є регулярність роботи, інакше вони втрачають власний авторитет.

Перелік питань, що входили до компетентності ради командирів колонії і комуни та обговорювалися на її засіданнях, включав усі сторони життя колективу і його членів [2, с. 97-98]. При цьому функції **контролю і відповідальності** були органічно вплетені у діяльність колективу, в якому успіх або невдача відбувається на очах комунарів. Відповідно до цього, керівництво закладу у випадках невдачі ставило питання про **переобрання** ради. Рада звітується за свою діяльність перед загальними зборами колективу [2, с. 98-99].

Колектив характеризується також **системою взаємодій і взаємозалежностей**. Особистість вихованця має узгоджувати свої особисті прагнення з прагненнями інших. Це стосується її досить складних взаємозалежностей як у великому цілому колективі, так і у первинному колективі, найближчій групі. Це узгодження має виключати антагонізм між особистими і загальними колективними цілями, навпаки – загальні цілі мають визначати й особисті цілі.

А.С.Макаренко намагався якомога більше переплести взаємозалежності, взаємодії членів колективу. Він будував систему первинних колективів, причому на правах єдиноначальства, котрі надавав їх командирам. Він намагався подрібнювати колектив на загони по 10 чоловік, щоб число уповноважених було якомога більше, створювати якомога більше різних комісій, а в останній час роботи в комуні дійшов до форми доручення окремій особистості. І діти йшли назустріч своєму вихователю, отримуючи від цього задоволення, вбачаючи, що в комуні є центр, який керує ними, організовує і відповідає за них. Він ніколи не втрачав нагоди вислухати звіти уповноважених і командирів, визнати роботу задовільною, доброю або незадовільною, підтримуючи, підсилюючи таким чином додатково систему відповідальної, ефективної **демократичної роботи**, з чого і складався стиль діяльності колективу [2, с. 105-106].

У соціально-педагогічній системі А.С.Макаренка були передбачені і діяли конкретні психолого-педагогічні принципи, методи і технології, демократичні за своєю суттю ефективні процедури розвитку особистості від рівня неповнолітнього правопорушника до статусу комунара, громадянина, трудівника як суб'єкта громадянської поведінки у суспільстві і професійної праці. Це методи мотиваційно-смыслового перетворення юної особистості (виховний «вибух»), техніка цілепокладання через формування найближчих, середніх та віддалених перспектив життя особистості у колективі та суспільстві, інформаційно-пізнавальні методи систематичного вивчення особистості вихованця у колективі, методи паралельної дії та психолого-педагогічного впливу на розвиток особистості у колективі, естетично-стверджуючі методи створення позитивного емоційного тону (мажору), краси колективної дії, громадянської поведінки та трудової діяльності особистості, методи організації системи колективних, суспільних діяльностей молоді на засадах громадського самоврядування як засобу становлення і самовиявлення здорової, щасливої особистості.

Народний Вчитель зреалізував у своїй соціально-педагогічній системі ідеї волі, солідарності, злагоди, взаємодопомоги, організованості, демократії, що були притаманні українському народу – особливо у буремні, надзвичайно важкі часи його існування. Саме в такий час довелося жити і працювати А.С.Макаренку і, головне, піднятися над його жорстокістю і трагізмом – завдяки надзвичайному гуманістичному, демократичному, раціональному потенціалу цієї системи. Врешті-решт це і призвело до перемоги над авторитарною посередністю тогочасного режиму, до зайняття гідного місця у культурному просторі і часі людства.

Запропонована і перевірена геніальним педагогом система демократичної організації колективу як суспільного вихователя особистості виступає як певна соціально-генетична матриця, соціальний геном, що здатний відтворювати людяність у повному значенні цього терміну, піднімати особистість громадянина і кваліфікованого трудівника до рівня творця людських цінностей у найкризисніших умовах життя. Можна стверджувати, що в соціально-педагогічній системі

А.С.Макаренка втілено освітянську модель громадянського суспільства, демократичну парадигму розвитку освіти, що базується на реалізації певним чином засад, цінностей, функцій, процедур роботи такого типу суспільства. Здійснене ним дивним чином перегукується із сучасними даними про громадянське суспільство в таких успішних країнах, як Швейцарія, Німеччина, Японія та ін.

Система великого педагога має розглядатися у сучасних умовах дійсно як освітянська модель громадянського суспільства, як прояв демократичної парадигми розвитку освіти, що має величезне значення для соціального, економічного, духовного прогресу кожного народу і всього людства. Тому необхідно здійснювати практичні інноваційні кроки щодо реалізації величезного творчого потенціалу соціально-педагогічної системи А.С.Макаренка саме як освітянської моделі розвитку громадянського суспільства, як зразка успішного втілення демократичної парадигми у вітчизняній системі освіти. При цьому сучасні педагоги і психологи мають реалізувати «Стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні», затверджену відповідним Указом Президента України від 26 лютого 2016 року [5].

До речі, про перспективність такої роботи свідчать також праці інших вітчизняних педагогів і психологів – В.О.Сухомлинського, А.В.Петровського, І.П.Іванова, І.А.Зязюна, І.Д.Беха, О.А.Захаренка, М.П.Щетиніна та багатьох інших науковців і практиків, ідеї яких можуть бути корисними для побудови не тільки освітянської моделі, але і всезагального громадянського суспільства в Україні. Зазначені дані слід використовувати при створенні інноваційних форм їх втілення, зокрема у вигляді освітянських проєктів побудови шкіл демократичного типу, у розробці спеціальних тренінгів розвитку освітянського осередку громадянського суспільства тощо [3; 4].

Література

1.Основи громадянського суспільства: Словник: Для студ. вищ. навч. закл. / Н.Г.Джинчарадзе, М.А.Ожеван, А.А.Толстоухов та ін. – К.: Знання України, 2006. - 232 с.

2.Рибалка В.В.Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: Навчальний посібник.- Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2009.- 575 с.

3.Рибалка В.В.Соціально-психологічний тренінг розвитку первинного освітянського осередку дієвого громадянського суспільства у партнерській взаємодії з представниками державної влади // Антрагогічний вісник: Науковий електронний журнал (заснований у 2012 році, виходить 1 раз на рік). Випуск 8, 2017. Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, Житомир.- 218 с. – С. 150-158.

4.Рибалка В.В.Сприяння розвитку особистості громадянина і дієвого громадянського суспільства засобами практичної психології: метод. реком. – К.: Талком, 2017.- 90 с.

5.Указ Президента України №68/2016: «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» від 26 лютого 2016 року про затвердження «Стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні». Офіційне інтернет-представництво Президента України.
[http\\www.president.gov.ua\documents\682016-19805](http://www.president.gov.ua/documents/682016-19805).